

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

ЯНЧЕНКО ТАМАРА ВАСИЛІВНА

УДК 37.013.42 (09)

**ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ,
ЯКІ ПОТРЕБУВАЛИ ЗАХИСТУ, В УКРАЇНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Чернігівському державному педагогічному університеті імені Т.Г. Шевченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент
Завацька Людмила Миколаївна,
Чернігівський державний педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка,
завідувач кафедри соціальної педагогіки

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Капська Алла Йосипівна,
Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, Інститут
соціальної роботи та управління, директор

кандидат педагогічних наук, професор
Архипова Світлана Петрівна,
Черкаський державний університет імені Богдана
Хмельницького, завідувач кафедри соціальної
педагогіки та соціальної роботи

Провідна установа: Житомирський державний університет імені
І.Франка, кафедра педагогіки, Міністерство освіти і
науки України, м. Житомир

Захист відбудеться 18 травня 2006 р. о 16 годині на засіданні спеціалізованої
вченої ради Д 26.053.01 Національного педагогічного університету імені
М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано 12 квітня 2006 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

О.Г. Ярошенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і ступінь дослідженості проблеми. В Україні триває процес суспільної трансформації, який, крім багатьох успіхів у сферах економічного, політичного та культурного життя, водночас спричинив чимало ускладнень на різних його ділянках. Безробіття, зубожіння частини сімей, зростання різного роду суспільних патологій посилили соціальні проблеми дітей. Ухвалення Національної програми “Діти України” зумовлено, з одного боку, прагненням впровадити в життя Конвенцію ООН про права дитини та інші ратифіковані нашою країною міжнародні акти, а з іншого – погіршенням кількісних та якісних характеристик у сфері захисту прав дітей. Закономірно, що у такій ситуації необхідним є пошук нових рішень у царині виховання, зростання уваги до пізнання запитів дитини, вдосконалення механізмів, що регулюють суспільну життєдіяльність особистості. Оскільки науково обґрунтована соціально-педагогічна діяльність щодо дітей та молоді в Україні знаходиться на стадії розвитку, особливого значення набувають історико-педагогічні дослідження з проблем організації суспільної підтримки дітей.

Аналіз історико-педагогічної літератури свідчить, що у педагогічній думці окресленого періоду виділяються також і ті питання, сукупність яких ми відносимо сьогодні до проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту. Це питання у контексті становлення національної школи досліджувалося Б.Грінченком, С.Русовою, С.Сірополком. С.Русова розглядала національну школу як першу соціально-педагогічну вимогу кожного народу. Вона приділяла велику увагу процесу соціалізації шкільних програм, запровадженню методів “соціалізованого навчання”. Один із основоположників вітчизняної соціальної педагогіки В.Зеньковський висвітлив такий аспект соціально-педагогічної підтримки, як соціальне виховання. Він підкреслив провідну роль у цьому процесі сім’ї, самодіяльних дитячих колективів, дошкільних закладів. До розв’язання проблеми впливу виховання на формування особистості у ході засвоєння нею суспільного досвіду зверталися також О.Кістяківський, С.Миропольський, В.Одоєвський, С.Рачинський, І.Сікорський, К.Ушинський, Т.Шацький, П.Юркевич.

Вплив на формування теорії й практики соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні мали ідеї зарубіжних педагогів Ф.Фребеля, М.Монтессорі, П.Наторпа, які створили оригінальні концепції соціального виховання та педагогічної підтримки дітей.

Незважаючи на відсутність в окреслений нами період спеціальних термінів та окремих досліджень, присвячених проблемі соціально-педагогічної підтримки дітей,

низка складників її знайшли своє відображення в українській педагогічній думці того періоду, яка у такому аспекті поки що не досліджувалася.

Нині соціально-педагогічні аспекти освітньо-виховної діяльності різних суспільних інститутів другої половини XIX – початку XX ст. вивчають Л.Березівська, С.Бричок, Л.Вовк, Н.Дем'яненко, Л.Дровозюк, Л.Корж. А.Капська визначає сутність соціального виховання як створення умов та заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння підростаючим поколінням загальнолюдських і спеціальних знань, суспільного досвіду з метою формування у нього соціально-позитивних ціннісних орієнтацій, що передбачає соціально-педагогічну підтримку дітей. О.Сухомлинська включає до складових “місії виховання” саме ті компоненти, які найбільше відповідають змісту соціально-педагогічної підтримки дітей: передача культурних цінностей, підготовка молоді до інтеграції в суспільство, нівелювання соціальної нерівності.

Вивчення та аналіз досліджень з даної проблеми показали, що в історико-педагогічній літературі відсутні сьгодні праці, які розкривають особливості розвитку концепції соціально-педагогічної підтримки дітей. А відтак об'єктивний аналіз історико-педагогічних фактів допоможе виявити ті позитивні чинники, що сприятимуть більш ефективному вирішенню проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей у наш час.

Таким чином, недостатня дослідженість проблеми та її особлива актуальність зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: “Проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)”.

Хронологічні межі дослідження: друга половина XIX – початок XX ст. Вихідний рубіж – 1864 р., коли були проведені земська та освітня реформи, що сприяли поширенню початкової освіти й організації опіки соціально занедбаних верств населення. У 60-і роки XIX ст. активізувалась соціально-педагогічна діяльність окремих суспільних інститутів та приватних осіб. Це було зумовлено, з одного боку, стрімким розвитком економіки, певною демократизацією суспільного життя, а з іншого – появою значної кількості дітей, які потребували захисту. Саме у цей час вперше у вітчизняній педагогіці з'явилися наукові праці, присвячені вихованню та освіті соціально занедбаних дітей.

Завершується дослідження 1918 роком, коли у зв'язку з подіями української революції та приходом до влади більшовиків була припинена діяльність тих суспільних

інститутів, котрі раніше виконували функції соціально-педагогічної підтримки дитинства.

Територіальні межі дослідження охоплюють ті українські землі, які знаходилися у складі Російської імперії. У Західній Україні, що була під владою Австро-Угорщини, діяли інші, відмінні від Росії, державні та суспільні інститути, котрі виконували функції соціальної підтримки населення. А відтак теорія і практика розвитку ідей соціально-педагогічної підтримки дітей у західноукраїнських землях потребують окремого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в рамках реалізації науково-дослідної програми Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка “Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні в період шкільних реформ кінця XIX – початку XX ст.” Тема дисертації затверджена Вченою радою ЧДПУ імені Т.Г. Шевченка (протокол № 7 від 30.01.02) та узгоджена бюро Ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 6 від 18.06.02.).

Об'єкт дослідження – освітньо-виховна та соціально-педагогічна діяльність державних закладів, громадських організацій, православної церкви та приватних осіб у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – структура, зміст, форми та особливості організації соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні (1864 – 1918 рр.).

Мета дослідження – розкрити процес еволюції теорії соціально-педагогічної підтримки дітей і практичної діяльності державних установ місцевого самоврядування та недержавних організацій, а також приватних осіб у сфері соціально-педагогічної підтримки дітей через призму актуальних проблем сучасного розвитку педагогічної науки та соціально-педагогічного захисту дитинства.

Об'єкт, предмет і мета обумовили такі **завдання дослідження**:

1) розкрити сутність та уточнити складові поняття “соціально-педагогічна підтримка дітей” у контексті суспільного розвитку України другої половини XIX – початку XX ст.;

2) на основі аналізу джерел та науково-педагогічної літератури з'ясувати стан теорії й практики розвитку ідей соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.;

3) розробити періодизацію еволюції соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні та охарактеризувати специфіку прояву зазначеного явища на кожному з етапів його розвитку;

4) виявити раціональні ідеї історичного досвіду та обґрунтувати можливості їх використання при розробці сучасних концепцій соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні у XXI ст.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять основні положення теорії наукового пізнання, положення сучасної педагогіки про необхідність соціально-педагогічної підтримки дітей як одного із чинників формування особистості, ідеї етнопедагогіки, теорія гуманістичного виховання. Це дало змогу реконструювати процес генези соціально-педагогічної підтримки дітей крізь призму змін у ставленні суспільства до здійснення соціально-педагогічної підтримки та еволюції ідей про неї у контексті педагогічної теорії й діалектично пов'язаної з нею практики.

Для розв'язання завдань і досягнення мети дослідження використано такі **методи**: конкретно-пошуковий (систематизація і класифікація архівних та друківаних джерел з досліджуваної проблеми); логіко-історичного аналізу (проаналізовано матеріали постанов земських органів місцевого самоврядування, звіти громадських організацій та церковних об'єднань, історико-педагогічну періодику); хронологічний (досліджено динаміку змін у процесі здійснення соціально-педагогічної підтримки у хронологічній послідовності).

Джерельну базу дослідження становлять документи та матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (фонди 707, 830, 918, 1474, 2162), Державного архіву Чернігівської області (фонди 127, 128, 140, 145, 230), що стосуються освіти та виховання тих категорій дітей, які потребували захисту, Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН України, Науково-педагогічної бібліотеки АПН України; фонди Педагогічного музею АПН України; педагогічна преса другої половини XIX – початку XX ст. (“Вестник воспитания”, “Свободное воспитание”, “Дошкольное воспитание”, “Світло”, “Журнал Министерства народного просвещения”, “Церковноприходская школа” “Педагогический журнал для учащихся народных школ Полтавской губернии”); законодавчі акти та нормативні документи, що видавалися у досліджуваній період; навчально-програмна документація; періодичні видання другої половини XIX – початку XX ст. (земські збірники, єпархіальні відомості різних губерній); сучасна педагогічна періодична преса.

Етапи дослідження. На першому етапі (2000 – 2001 рр.) було проаналізовано архівні джерела, історико-педагогічну літературу за обраною темою; сформульовано об'єкт, предмет, мету, завдання та інші методологічні ознаки дослідження; з'ясовано зміст поняття “соціально-педагогічна підтримка”.

На другому етапі (2002 – 2003 рр.) розроблено педагогічні характеристики тих категорій дітей, які потребували захисту; систематизовано та проаналізовано особливості, зміст та форми соціально-педагогічної підтримки дітей, суб'єктами якої виступали земства, православна церква, громадські організації, приватні благодійники.

На третьому етапі (2004 – 2005 рр.) сформульовано загальні висновки та пропозиції щодо можливостей використання в Україні історичного досвіду соціально-педагогічної підтримки дітей; здійснено літературне оформлення дисертаційного дослідження; впроваджено результати дослідження у процесі читання курсів “Історія педагогіки” та “Соціальна педагогіка” для студентів Чернігівського державного педагогічного університету, Ніжинського державного університету, а також у діяльність Чернігівського притулку для неповнолітніх “Надія”.

Наукова новизна і теоретична значущість здобутих результатів. Вперше стосовно другої половини XIX – початку XX ст. досліджено зміст, форми та особливості виховання українських дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей, які скоїли правопорушення.

У контексті загального розвитку суспільства та еволюції вітчизняної педагогічної думки визначено сутність понять “соціально-педагогічна підтримка дітей”, “виправне виховання”, “педагогізація соціальної підтримки”.

Визначено роль та представлено структуру соціально-педагогічної діяльності земств, церкви, громадських організацій, приватних осіб як суспільних інституцій, котрі брали участь у навчанні та вихованні дітей, які потребували захисту. Доведено, що до середини XIX ст. соціально-педагогічна підтримка дітей як суспільне явище еволюціонувала від особистого, церковного, громадського до державного рівня її прояву.

Виявлено та актуалізовано досвід церкви з питань антиалкогольного виховання дітей у Російській імперії у зазначений період.

До наукового обігу введено нові й маловідомі документи, педагогічні розвідки, факти, публікації українських науковців, що стосуються творчої спадщини О.Кістяківського щодо виправного виховання дітей, а також приватної благодійно-педагогічної діяльності родини Ушинських.

Практична значущість. Матеріали дисертаційного дослідження використовуються у вивченні курсів з історії педагогіки та історії соціальної роботи у Чернігівському державному педагогічному університеті та Ніжинському державному університеті і забезпечують формування у студентів знань про виховання і навчання дітей, які потребували захисту, в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Матеріали дослідження можуть бути використані при складанні навчальних посібників та підручників, а також при розробці сучасних моделей виховання та соціальної роботи в Україні. Особливості організації виховних будинків, виправних притулків можуть бути враховані у сучасних закладах такого типу та у процесі реформування системи виховання дітей, які нині потребують захисту.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується всебічним вивченням предмета дослідження, використанням архівних матеріалів, фахової літератури з обраної проблематики, застосуванням комплексу взаємодіючих методів дослідження.

Особистий внесок здобувача. В опублікованих у співавторстві з Л.Завацькою студіях дисертантці належить історико-педагогічне опрацювання джерел відповідно до визначених спільно з науковим керівником напрямів дослідження.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Зміст і результати дослідження доповідалися й обговорювалися на Міжнародних науково-практичних конференціях “Соціальна робота в Україні на початку XXI ст.: проблеми теорії і практики” (Київ, 2002), “До витоків становлення української педагогічної науки” (Умань, 2002), “Соціально-економічні, політичні та етнонаціональні чинники буття народу в системі українознавства” (Київ, 2004), на Всеукраїнській студентській та аспірантській науково-практичній конференції “Соціально-педагогічні проблеми сучасної середньої та вищої освіти в Україні” (Житомир, 2002), на науково-практичних конференціях “Чоловік та жінка: рівні права і можливості у різних сферах діяльності суспільства” (Чернігів, 2003), “Психологія – освіті та вихованню” (Чернігів, 2003), “Психологічні засади формування здорового способу життя студентської молоді” (Чернігів, 2005), під час міжвідомчого науково-методичного семінару “Філософія освіти К.Ушинського і сучасність” (Чернігів, 2004), шляхом публікацій здобутих результатів у збірниках статей, журналах, обговорення на засіданнях кафедри педагогіки та методики викладання історії та кафедри соціальної педагогіки Чернігівського державного педагогічного університету, а також у процесі викладання курсів “Історія педагогіки” та “Соціальна педагогіка” для студентів Чернігівського державного педагогічного університету (довідка № 04-11/616 від 15.09.2005 р.), Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 04 від 09.09.2005 р.) та Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01-12/410 від 02.12.2005 р.) і у діяльності Чернігівського притулку для неповнолітніх “Надія” (довідка № 824 від 02.12.2005 р.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 12 публікаціях, з них 5 у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних архівних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації – 240 сторінок. Основний зміст викладено на 198 сторінках. Список використаної літератури та джерел включає 391 найменування, серед них – архівні матеріали (115 найменувань). Робота містить 7 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і ступінь дослідженості проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення, наведено дані про апробацію здобутих результатів.

У **першому розділі** “Соціально-педагогічна підтримка дітей як історико-педагогічна проблема” окреслено складові поняття “соціально-педагогічна підтримка” у контексті розвитку педагогічної думки та становлення суспільного виховання підростаючого покоління; визначено категорії дітей, які потребували захисту; показано процес становлення соціально-педагогічної підтримки дітей як суспільного явища.

На основі аналізу літератури доведено, що соціально-педагогічна підтримка дітей включає соціальну допомогу, освіту та виховання, причому з пріоритетом педагогічного компонента, завдяки чому індивід залучається до життєдіяльності суспільства. Провідним компонентом соціально-педагогічної підтримки дітей є її педагогічна складова, пов'язана з їх вихованням та освітою, створенням сприятливих умов у процесі соціалізації підростаючого покоління. К.Ушинський, М.Корф, Б.Грінченко, С.Русова, С.Рачинський розуміли доцільність удосконалення методів навчання, навчальних програм, узгодження їх з потребами розвитку суспільства та окремої особистості. Вони вбачали у змісті шкільної освіти основу соціалізації особистості, її адаптації, життєтворчості, збереження індивідуальності. Відомі українські та російські педагоги також розглядали питання впливу виховання на формування особистості у процесі її соціалізації. Так, у другій половині XIX – на початку XX ст. були розроблені методологічні та теоретичні засади релігійно-морального (В.Зеньковський, С.Рачинський, К.Ушинський, П.Юркевич), антиалкогольного (С.Рачинський, І.Сікорський), правового (О.Кістяківський) виховання дітей та молоді.

У результаті дослідження визначено групи дітей, які потребували захисту, а також розкриті особливості їхнього становища у суспільстві. Так, об'єктами соціально-

педагогічної діяльності були: 1 – селянські діти; 2 – діти, які походили із сімей міської бідноти; 3 – діти-сироти; 4 – діти, схильні до правопорушень. Доведено, що у другій половині XIX – на початку XX ст. зросла потреба різних категорій дітей у наданні їм соціально-педагогічної підтримки, розкриті чинники, котрі зумовлювали активізацію соціально-педагогічної діяльності різних суспільних інституцій у зазначений період.

Аналіз літератури та архівних джерел дозволив дійти висновків, що до середини XIX ст. соціально-педагогічна підтримка як суспільне явище еволюціонувала від індивідуального, громадського і церковного до державного рівня і характеризувалася наявністю у тогочасній педагогічній думці ідей про необхідність виховання і навчання дітей, які потребували захисту. У дослідженні виділено й обґрунтовано три періоди розвитку соціально-педагогічної підтримки як суспільного явища впродовж другої половини XIX – початку XX ст.:

1864 – 1873 рр. – період становлення соціально-педагогічної підтримки, який характеризується розрізненими типами роботи відповідних інститутів і появою законодавчих актів, що сприяли становленню соціально-педагогічної підтримки дітей (земська реформа 1864 р., освітня реформа 1864 р., указ про створення приходських попечительств 1864 р., указ про створення православних братств 1864 р., закон про створення виховних притулків для неповнолітніх правопорушників 1866 р., закон про усиновлення дітей 1868 р.).

1874 – 1904 рр. – період, який характеризується процесом структуризації соціально-педагогічної підтримки. Нами виділено такі особливості даного періоду: удосконалення змісту і пошук оптимальних форм організації соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту; спроби правового урегулювання становища дітей, які потребували захисту (1897 р. – закон про покарання неповнолітніх правопорушників, 1889 р. – указ про влаштування благодійних виховних установ для дітей-сиріт, 1876 р., 1887 р. – закони про усиновлення дітей); взаємодія між суспільними інститутами, що займалися соціально-педагогічною підтримкою дітей.

1905 – 1918 рр. – період, що визначається тенденцією до оформлення соціально-педагогічної підтримки в систему. Серед особливостей періоду слід назвати цілісність та соціально-культурну спрямованість соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю; “відкритість системи”, тобто впровадження у практику соціально-педагогічної підтримки нових науково-педагогічних ідей, формування адекватних суспільним умовам другої половини XIX – початку XX ст. цінностей, принципів, цілей і засобів виховання та навчання дітей, які потребували захисту.

У другому розділі “Діяльність державних органів місцевого самоуправління щодо соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту,” охарактеризовані соціально-педагогічні аспекти освітньої діяльності земств; показана безпосередня соціально-педагогічна діяльність земств, а саме: виховання дітей-сиріт та дітей, котрі скоїли правопорушення, а також влаштування дозвілля дітей, які залишалися без догляду в той час, коли батьки перебували на роботі.

Органи місцевого самоуправління займалися створенням та фінансуванням навчальних установ (народних шкіл і професійних закладів), а також надавали матеріальну допомогу дітям, які навчалися в установах усіх типів (призначали стипендії, здійснювали оплату за навчання, створювали умови для безкоштовного навчання у земських освітніх закладах).

У дослідженні доведено, що важливим кроком у здійсненні соціально-педагогічної підтримки дітей стало використання прогресивних методів викладання, зокрема освітніх та загальнорозвивальних екскурсій, організація таких позакласних виховних заходів, як літературні вечори, ранки, свята деревонасаджень тощо. Діяльність земств у галузі початкової, а також професійної освіти мала соціально-педагогічне спрямування, оскільки навчання у земських освітніх установах у більшості випадків було безкоштовним, доступним для дітей-сиріт або дітей, які походили з бідних сімей, перебування у стінах навчального закладу сприяло їх соціалізації, а оволодіння професією забезпечувало умови нормального існування у майбутньому.

На основі аналізу архівних джерел та історико-педагогічної літератури зроблено висновок, що земська система виховання дітей-сиріт була заснована на засадах етнопедагогіки, оскільки базувалася на співчутливому ставленні до дітей-сиріт, розумінні того, що вони потребують допомоги і захисту.

У другому розділі розкривається сутність земської системи виховання дітей-сиріт, яка обов’язково включала в себе утримання у сирітських будинках або прийомних сім’ях; виховання, насамперед, трудове, релігійне, моральне; навчання грамоті у обсязі програми народних училищ; піклування про їх подальшу долю після досягнення повноліття.

Проведене дослідження показало, що земські установи здійснювали соціально-педагогічну підтримку дітей та підлітків, котрі були схильні до правопорушень. В Україні на початку ХХ ст. існувало 10 виправних притулків для хлопчиків, які скоїли злочини (подібних установ для дівчат на території України не було). Автором проаналізовано дві системи виховання дітей, схильних до правопорушень, що застосовувалися у виправних притулках у зазначений період: шкільну (система

вільного виховання) та сімейну. Як приклад шкільної системи виховання описано діяльність Чернігівського виправного притулку. Її важливими принципами визнавалися формування відповідальності, вольових якостей підлітків, вивчення життєвого досвіду інших людей, власний приклад педагогів, самостійність, ініціативність хлопчиків, довіра до них. У Київському (Рубежівському) виправному притулку застосовувалася система сімейного виховання. Вона передбачала розміщення вихованців в окремих невеликих будинках, де вони жили разом з вихователями. Ведення домашнього господарства, спільне вирішення побутових проблем створювало враження повсякденного життя родини, що позитивно впливало на хлопців. У дисертації охарактеризовані педагогічні погляди О.Кістяківського як основоположника вітчизняної системи виправного виховання. Належне місце у системі виправного виховання він відводив трудовому і фаховому навчанню, звертав увагу на формування моральних якостей дітей. О.Кістяківський вважав, що суспільство зобов'язане виховувати неповнолітніх правопорушників, піклуватися про них. Педагог радив не засуджувати тих, хто схибив. У кожному правопорушникові він бачив насамперед людину, яку треба виховувати шляхом вжиття доцільних педагогічних заходів, бо, на його думку, навіть найбільший злочинець здатний до перевиховання. Особливо це стосувалося неповнолітніх правопорушників. Вчений застерігав, що значна частина злочинців – це жертви злочинності соціального середовища. О.Кістяківський брав активну участь у створенні Рубежівського виправного притулку.

На основі аналізу наукових розробок С.Русової, Т.Шацького, Т.Лубенця та фактичного матеріалу у дисертації розкрито питання організації дозвілля дітей, що позитивно впливало на їх виховання і соціалізацію. А тому земства як прогресивні на той час суспільні інститути брали участь в організації дитячих майданчиків, тимчасових притулків, літніх таборів. У виховних установах, що організовувалися й утримувалися, хоча б і частково, за рахунок місцевого самоврядування, пріоритетними вважалися такі напрямки виховання, як трудове і моральне, що сприяло формуванню якостей особистості, котрі найбільше відповідали рівню розвитку суспільних відносин, забезпечували адаптацію у соціальному середовищі.

Третій розділ “Розвиток громадської та приватної ініціативи у галузі соціально-педагогічної підтримки дітей” присвячений розгляду та аналізу соціально-педагогічної діяльності православної церкви, громадських організацій та приватних осіб, спрямованої на дітей, які потребували захисту.

У дисертації проаналізовано діяльність православної церкви щодо соціально-педагогічної підтримки дітей у другій половині XIX – на початку XX ст., котра

включала: 1 – поширення освіти, просвітницьку роботу серед дітей та молоді шляхом організації церковнопарфіяльних шкіл, проведення лекцій, позабогослужбових бесід; 2 – функціонування приходських та єпархіальних попечительств, а також православних об'єднань (братств, товариств, союзів); 3 – створення при монастирях дитячих притулків, гуртожитків, де діти мали достатнє утримання, одержували освіту і виховання.

У процесі дослідження виявлено досвід антиалкогольного виховання підростаючого покоління, що здійснювалося релігійними об'єднаннями – спеціально створеними товариствами тверезості. Перші такі організації на території України з'явилися у Катеринославській губернії у кінці 50-х років XIX ст. В Україні у кінці XIX ст. було близько 50 товариств тверезості. Педагогічні засади “руху за тверезий спосіб життя” були розроблені В.Зарайським, О.Віреніусом, С.Рачинським, І.Сікорським. З метою заохочення вчителів та священиків до організації товариств тверезості С.Рачинський висловлював думку, що, з точки зору педагогіки, особистий приклад як засіб виховання є більш дієвим, ніж найкращі повчання, бесіди, зауваження. Ефективним засобом боротьби з алкоголізмом педагог вважав організацію дозвілля селянської бідноти: влаштування народних театрів, хорів і, взагалі, розвиток народного мистецтва.

Громадські організації як суб'єкти соціально-педагогічної підтримки дітей вели активну роботу, завдяки якій була створена розгалужена мережа закладів соціалізації різних категорій молоді. У загальному вигляді внесок добровільних об'єднань у цю справу полягав у таких видах соціально-педагогічної діяльності: влаштування притулків для дітей-сиріт (Відомство установ імператриці Марії, численні благодійні товариства); організація робітних будинків для неповнолітніх, які не мали місця проживання, роботи, засобів для існування (Попечительство трудової допомоги); створення виправних притулків для дітей, які скоїли злочини (місцеві товариства землеробсько-ремісничих колоній); заснування дошкільних виховних закладів (Фребелівське товариство, Товариство народних дитячих садків, Товариство денних притулків, “Ясла”); запровадження недільних шкіл (“Громада”); реалізація ідеї позашкільного виховання дітей, влаштування їхнього дозвілля шляхом створення клубів, будинків для школярів, колоній-дач (“Просвіта”, Київське педагогічне товариство, Товариство ім. К.Д. Ушинського, різноманітні благодійні товариства); надання соціальної і медичної допомоги дітям різного віку (місцеві товариства допомоги нужденним учням, Товариство боротьби з дитячою смертністю, Товариство

допомоги хворим дітям). Такі організації або їх відділення діяли у всіх губернських і навіть у багатьох повітових містах України.

Отже, громадські організації у повному обсязі порушували питання про соціально-педагогічну підтримку дітей-вихідців із сімей міської бідноти, створювали для них освітньо-виховні заклади, що забезпечували їхній всебічний розвиток, сприяли соціалізації молоді. Вироблені науково-педагогічною практикою просвітницьких та благодійних товариств провідні принципи освіти і виховання підростаючого покоління (безкоштовна початкова освіта; безперервність освіти; доступність освіти для усіх верств населення; побудова навчально-виховної системи на національній основі; вільний і всебічний розвиток особистості) допомагали здійсненню соціально-педагогічної підтримки дітей. У дисертації зроблено висновок, що досвід їх роботи є актуальним для сучасної школи та позашкільних установ.

Поряд з діяльністю церкви та громадських організацій у сфері освіти і суспільно-педагогічної опіки підростаючого покоління мала місце приватна ініціатива щодо підтримки дітей, які потребували захисту. У роботі вона піддана аналізу та узагальненню як поширена на той час форма соціально-педагогічної підтримки дітей. У дисертаційній роботі наведено приклади приватної благодійної діяльності родин Алчевських, Ушинських. Окрім цього, проаналізовано благодійну освітньо-виховну діяльність українських промисловців та землевласників Терещенків, Галаганів, Неплюєвих та інших. Приватна благодійність виявлялася у вигляді організації навчальних та виховних закладів, надання грошових субсидій з метою стимулювання їхньої діяльності, призначення іменних стипендій для представників учнівської та студентської молоді, усиновлення дітей-сиріт або встановлення опіки над ними. У діяльності приватних благодійників у сфері соціально-педагогічної підтримки дітей чітко простежується принцип педагогізації соціальної допомоги, що надавалася шляхом організації навчання та виховання молоді, передбачала її активну участь у процесі соціалізації, залежала від віку дітей, їх освітнього рівня, індивідуальних здібностей.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та здійснено системний аналіз проблеми розвитку теорії і практики соціально-педагогічної підтримки дітей в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., що дає підстави для таких висновків:

Соціально-педагогічна підтримка у досліджуваній період полягала у діяльності різних суспільних інститутів і приватних осіб з метою організації виховання, навчання (загального та професійного) та створення сприятливих умов соціалізації тих категорій

дітей, які потребували захисту. Незважаючи на те, що у другій половині XIX – на початку XX ст. не використовувалася сучасна термінологія, у суспільстві велася діяльність, зміст якої полягав в організації соціального виховання, допомоги дітям, які потребували захисту, в отриманні освіти, що й відповідає поняттю “соціально-педагогічна підтримка”. Головною частиною соціально-педагогічної підтримки є її педагогічна складова, пов’язана з вихованням та освітою, створенням сприятливих умов для розвитку і соціалізації дитини. Пріоритетну роль у цьому процесі у другій половині XIX – на початку XX ст. відігравали такі чинники, як удосконалення навчальних програм, побудова їх з урахуванням потреб дітей і загалом суспільства; використання методів навчання, спрямованих на розвиток особистості учнів та їхніх здібностей; а також поширення ідей соціального виховання дітей, які потребували захисту.

Творчі пошуки К.Ушинського, Т.Лубенця, Б.Грінченка, В.Зеньковського, О.Кістяківського, М.Корфа, В.Одоевського, С.Русової, С.Рачинського, В.Стоюніна, Т.Шацького стали основою для розвитку вітчизняної теорії соціально-педагогічної підтримки дітей, які походили з бідних родин, дітей-сиріт, дітей, схильних до правопорушень. Вперше в історії української педагогіки ними було доведено необхідність суспільної підтримки дітей, які потребували захисту, у процесі їхнього навчання та виховання, висвітлено значення такого педагогічного впливу не лише для окремої особи, а й у цілому для суспільства.

Суб’єктами соціально-педагогічної підтримки дітей у зазначений період виступали земства, православна церква, громадські організації, приватні особи. Тобто до середини XIX ст. соціально-педагогічна підтримка еволюціонувала від приватного, церковного та громадського до державного рівня її прояву. Завдяки цьому у зазначений період існувала розгалужена мережа закладів опіки дітей. Державна соціально-педагогічна підтримка дітей здійснювалася земськими органами місцевого самоврядування. Об’єктами соціально-педагогічної підтримки були такі групи (категорії) дітей: селянські діти, діти міської бідноти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які скоїли правопорушення.

Соціально-педагогічна підтримка дітей мала комплексний характер. Вона включала освітньо-виховну діяльність та заходи щодо громадської опіки підростаючого покоління. Зміст соціально-педагогічної підтримки дітей здебільшого полягав в організації їхнього виховання, навчання (загального і професійного) та забезпеченні сприятливих умов соціалізації. Формами соціально-педагогічної підтримки дітей були: створення навчальних закладів, влаштування виховних будинків, виправних притулків,

забезпечення виховання у прийомних сім'ях, заснування дошкільних та позашкільних установ, проведення заходів щодо матеріальної допомоги дітям, які походили із найбільш вразливих сімей або були позбавлені родинної опіки, забезпечення умов, за яких вони могли отримати виховання, освіту відповідно до їхніх здібностей та суспільних потреб (оплата навчання, призначення стипендій).

Особливості соціально-педагогічної підтримки дітей у другій половині XIX – на початку XX ст. полягали в тому, що вона здійснювалася в умовах прискореного розвитку вітчизняної педагогічної думки та активізації діяльності педагогів, які займалися проблемами соціального виховання та освіти народних мас, виявляли особисту благодійність, а також в умовах боротьби за становлення національної школи, впровадження рідної мови навчання. Однією із засад соціальної підтримки був принцип педагогізації даного процесу, який здійснювався, здебільшого, шляхом проведення виховних та освітніх заходів, забезпечення функціонування закладів соціалізації дітей, надання можливостей для опанування професійними навичками.

Розвиток теорії соціально-педагогічної підтримки дітей, її практичне впровадження відбувались у контексті загального суспільного поступу й були зумовлені соціальними, культурними та педагогічними процесами другої половини XIX – початку XX ст.

Дослідження проблеми показало, що інститут соціально-педагогічної підтримки дітей як суспільне явище пройшов складний шлях еволюції впродовж другої половини XIX – початку XX ст. Враховуючи внутрішню логіку та особливості розвитку соціально-педагогічної підтримки, здійснено періодизацію її еволюції у вітчизняній педагогічній теорії і практиці. В основу періодизації покладено зміни у суспільному житті та ставленні суспільства до соціально занедбаних верств населення. Визначено й обґрунтовано три періоди розвитку соціально-педагогічної підтримки як суспільного явища впродовж другої половини XIX – початку XX ст.: 1864 – 1873 рр. – період становлення соціально-педагогічної підтримки, який характеризується розрізненими типами роботи відповідних інститутів; 1874 – 1904 рр. – період, який характеризується структуризацією соціально-педагогічної підтримки дітей; 1905 – 1918 рр. – період, що визначається розвитком тенденції до оформлення соціально-педагогічної підтримки в систему.

Проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей є актуальними і сьогодні. Це стосується релігійно-морального виховання підростаючого покоління, що здійснювалося на основі теоретичних розробок К.Ушинського, В.Зеньковського, С.Рачинського, П.Юркевича; педагогічної діяльності земств, громадських організацій,

релігійних об'єднань стосовно виховання бережливого ставлення до природи, що не втратило актуальності для сучасної школи та позашкільних установ у плані формування екологічної культури дітей; педагогічної спадщини О.Кістяківського з питань становлення вітчизняної системи виправного виховання, спрямованого на ресоціалізацію дітей, схильних до правопорушень; досвіду організації антиалкогольного виховання дітей, теоретичні засади якого розроблені І.Сікорським, С.Рачинським, О.Віреніусом, В.Зарайським.

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує усіх аспектів теорії і практики соціально-педагогічної підтримки дітей у другій половині XIX – на початку XX ст. Подальшого цілісного дослідження потребує вітчизняна система виправного виховання, педагогічні ідеї О.Кістяківського, система опіки дітей-сиріт. Особливої уваги заслуговують проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей з вадами фізичного або розумового розвитку.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях:

1. Янченко Т. Становлення виправного виховання дітей, схильних до правопорушень (друга половина XIX – початок XX ст.) // Шлях освіти. – 2005. – № 1. – С. 52-54.
2. Янченко Т. Соціально-педагогічна підтримка дітей, позбавлених батьківського піклування (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. – Серія: психолого-педагогічні науки. – 2004. – № 3. – С. 172-175.
3. Янченко Т. Роль трудового виховання у наданні соціально-педагогічної допомоги дітям та підліткам (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 18. – Серія: педагогічні науки: Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2003. – С. 93-96.
4. Янченко Т. Соціально-педагогічні аспекти становлення трудової і професійної освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 12. – Серія: педагогічні науки: Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2002. – С. 39-41.
5. Янченко Т. Роль благодійності у діяльності Чернігівського колегіуму // До витоків становлення української педагогічної науки: Збірник наукових праць. – Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2002. – С. 97-99.
6. Янченко Т. Соціально-педагогічні аспекти освітньої діяльності земств Лівобережної України // Соціально-педагогічні проблеми сучасної середньої та вищої

освіти в Україні: Збірник наукових праць / За заг. ред. Н.А. Сейко. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 2002. – С. 103-106.

7. Янченко Т. Проблеми виправного виховання (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 21. – Серія: психологічні науки: Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2003. – С. 196-197.

8. Янченко Т. Особливості соціально-педагогічної підтримки дітей // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 25. – Серія: психологічні науки: Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2004. – С. 115-116.

9. Янченко Т. Благодійно-педагогічна діяльність родини Ушинських // Українознавство. – 2004. – № 1-2. – С. 73-75.

10. Янченко Т. Соціально-педагогічна підтримка дітей у творчій спадщині В. Сухомлинського // Педагогічні ідеї В.О. Сухомлинського: погляд крізь роки: Збірник наукових статей / Заг. ред. С.В. Завацький, С.Я. Суярко. – Чернігів: ЦНТІ, 2004. – С. 83-85.

11. Янченко Т. Діяльність товариств тверезості в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 31. – Серія: психологічні науки: Збірник наукових праць у 3-х томах. – Чернігів: ЧДПУ, 2005. – Т. 3. – С. 189-192.

12. Янченко Т. Роль освітньої діяльності меценатів у духовному житті української нації // Молодь, соціальна політика і проблеми національного відродження України: Матеріали першої загальноукраїнської студентської науково-практичної конференції / Відп. ред. А.В. Кальянов. – Донецьк: Донецький інститут ринку та соціальної політики, 2002. – С. 313-314.

АНОТАЦІЇ

Янченко Т.В. Проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2006.

Дисертацію присвячено питанням теорії і практики соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Автором виявлено і сформульовано структуру, зміст та форми соціально-педагогічної підтримки дітей з боку земських органів місцевого самоуправління,

православної церкви, громадських організацій та приватних осіб. У роботі проаналізовано стан вивчення проблеми у педагогічній та історико-педагогічній літературі. З'ясовано сутність поняття “соціально-педагогічна підтримка”, подано педагогічні характеристики тих категорій дітей, які потребували захисту у зазначений період, обґрунтовано чинники, що загострили потребу в організації їх навчання і суспільного виховання. У дисертації виявлено та актуалізовано досвід виправного, антиалкогольного та релігійно-морального виховання підростаючого покоління, а також визначено можливості використання позитивного історичного досвіду у діяльності сучасних навчально-виховних закладів.

Ключові слова: соціально-педагогічна підтримка, суспільне виховання, виправне виховання, соціалізація, соціальна адаптація, педагогізація соціальної допомоги, занедбані діти.

Янченко Т.В. Проблемы социально-педагогической поддержки детей, которые нуждались в защите, в Украине (вторая половина XIX – начало XX вв.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2006.

Диссертация посвящена вопросам теории и практики социально-педагогической поддержки детей, которые нуждались в защите, в Украине во второй половине XIX – начале XX вв.

Социально-педагогическая поддержка рассматривается как общественное явление, сущность которого состоит в организации общественного воспитания, образования и создания благоприятных условий социализации тех категорий детей, которые нуждаются в защите. Главным компонентом социально-педагогической поддержки выступает ее педагогический компонент, связанный с усовершенствованием учебных программ с учетом потребностей детей и общества, использованием методов обучения, направленных на развитие личности ребенка и его способностей, а также распространением идей социального воспитания детей, которые нуждались в защите. В работе раскрыты некоторые особенности воспитания и положения в обществе крестьянских детей, детей рабочих, детей, не имеющих семьи, а также детей, склонных к правонарушениям, и поданы их социально-педагогические характеристики.

Осуществлен историографический анализ проблемы, определены факторы, которые способствовали организации социально-педагогической поддержки детей в период, охваченный темой диссертационного исследования.

На основе изучения архивных документов, историко-педагогической литературы, педагогической прессы второй половины XIX – начала XX вв. автор сформулировал структуру, содержание и формы социально-педагогической поддержки, которую осуществляли земские органы местного самоуправления, православная церковь, общественные организации и частные лица. Социально-педагогическая поддержка детей имела комплексный характер. Она включала образовательно-воспитательную деятельность и мероприятия, которые касались общественной опеки подрастающего поколения. Особенности социально-педагогической поддержки во второй половине XIX – в начале XX века состояли в том, что она осуществлялась в условиях интенсивного развития отечественной педагогической мысли и активизации деятельности педагогов, которые занимались проблемами социального воспитания и образования народных масс, проявляли личную благотворительность, а также в условиях борьбы за национальную школу и введение родного языка обучения. Одним из принципов социальной поддержки был принцип педагогизации данного процесса, который реализовался в ходе проведения воспитательных и образовательных мероприятий, обеспечения функционирования институтов социализации детей, создания возможностей для овладения профессиональными навыками. В диссертации сделан вывод о том, что до начала XX века социально-педагогическая поддержка как общественное явление эволюционировала от частного, церковного и общественного до государственного уровня ее субъектов. Автором выделено и обосновано три периода развития социально-педагогической поддержки детей как общественного явления на протяжении второй половины XIX – начала XX века.

В ходе исследования актуализирован опыт исправительного воспитания детей, склонных к правонарушениям, проанализированы педагогические взгляды А.Кистяковского как основоположника отечественной системы исправительного воспитания.

В диссертации изучена система антиалкогольного воспитания подрастающего поколения, теоретические основы которого были разработаны И.Сикорским, С.Рачинским, А.Вирениусом. Антиалкогольное воспитание осуществлялось благодаря деятельности религиозных объединений – обществ трезвости, которые создавались священниками и учителями церковноприходских школ. Проанализирован опыт религиозно-нравственного воспитания детей и его влияние на становление личности ребенка, описанный в работах В.Зеньковского, С.Рачинского, П.Юркевича.

В диссертационном исследовании определены возможности использования исторического опыта в процессе формирования современной системы воспитания детей, которые не имеют семьи, и детей, склонных к правонарушениям.

Ключевые слова: социально-педагогическая поддержка, общественное воспитание, исправительное воспитание, социализация, социальная адаптация, педагогизация социальной помощи, запущенные дети.

T.V. Yanchenko. The problems of social and pedagogical assistance of children, who needed protection, in Ukraine (second part of the 19th century – beginning of the 20th century). – Manuscript.

Dissertation for the obtaining a scientific research level candidate of pedagogical sciences speciality 13.00.01 – General pedagogics and History of pedagogics. – National pedagogical university, named after M.P. Drahomanov, Kyiv, 2006.

The dissertation is dedicated to the problems of theory and practice of the social-pedagogical assistance of children, who needed protection in Ukraine in the second part of the 19th century – at the beginning of the 20th century. The author of the dissertation has revealed and formulated the structure, the matter and forms of social-pedagogical assistance of children by zemsky bodies of the local authorities, the Christian church, social organizations and private persons. The state of researching this problem in pedagogical and history-pedagogical literature was analyzed in dissertation. There was cleared the essence of the term “social-pedagogical assistance”, given the pedagogical characteristics to the categories of children, who needed protection at the indicated period and grounded the factors, which strained the need in arranging their studying and social education. In the dissertation there was revealed and actualized the experience of penitentiary, antialcoholic, religious and moral education on new generation. The possibilities of using modern educational institutions are also determined in the research.

The terms: social-pedagogical assistance, social education, penitentiary education, socialization, social adaptation, pedagogicalization of social help, neglected children.